

УДК 323.15:94(477.7=353.1)

Олександр Музичко

канд. іст. наук, доц.

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

65082, Україна, Одеса, вул. Дворянська, 2

E-mail: sandro06@ukr.net

ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО ГРУЗИНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ОДЕСІ У 1918–1921 рр.: НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОСТАТІ, ЗНАЧЕННЯ

Метою цієї статті є висвітлення діяльності в Одесі консульства Грузії упродовж 1918–1921 рр. на підставі методології позитивізму. Ця тема вперше ретельно висвітлена нами в історіографії. У результаті дослідження зроблено такі висновки: 1) заснування Грузинського консульства в Одесі зумовлено тривалим процесом існування грузинської громади у цьому місті; 2) в існуванні консульства спостерігаються етапи: вересень 1918 — березень 1919 рр. — налагодження роботи консульства, перевага діяльності, спрямованої на транспортне посередництво колишнім солдатам і біженцям та економічне співробітництво; березень–серпень 1919 р. — діяльність в екстремальних умовах комуністичного терору, допомога ув'язненим; вересень 1919 р. — січень 1920 р. — перерва в існуванні консульства, що було закрито прихильниками відновлення Російської імперії; січень 1920 — лютий 1921 р. — робота в Одесі «Особливої економічної місії Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії», що фактично було формою діяльності відновленого консульства.

Ключові слова: Одеса, Грузинська демократична республіка, консульство.

Oleksandr Muzychko

PhD in History, Associate Professor

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoriants'ka Street, Odessa, 65082, Ukraine

E-mail: sandro06@ukr.net

THE CONSULATE GENERAL OF THE GEORGIAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN ODESSA IN 1918–1921: MAIN ACTIVITIES, FIGURES, VALUE

The purpose of this paper is to study the activities of the Georgian Consulate in Odessa (1918–1921), based on positivism methodology. This theme is carefully illuminated by us for the first time in historiography. The study made the following conclusions: 1) the foundation of the Georgian Consulate in Odessa was due to the long process of existence of the Georgian community in this city; 2) there were stages in the existence of the Consulate : September 1918 — March 1919 — the establishment of the Consulate, mainly for activities aimed at the transport intermediation for former soldiers and refugees, and economic cooperation; March–August 1919 — the activity in extreme conditions of Communist terror, and assistance to inmates; September 1919 — January 1920 — a break in the existence of the Consulate, which was closed by supporters of the Russian Empire restoration; January 1920 — February 1921 — activity in Odessa of “the Special economic mission of the Georgian democratic Republic”, which was actually a form of activity of recovered Consulat. The Georgian Consulate in 1918–1921 in Odessa laid a solid ideological Foundation for the modern phenomenon — the establishment in 1998 of the Consulate General of Georgia in Odessa, which still operates today. Further Studios of this theme must be unfolded in the direction of expansion of the source base, study of Russian and Georgian archives, private family collections, which primarily should contain valuable sources for additional disclosure of the topic. The practical significance of the results achieved lies in the fact that the study can be used for the contemporary diplomatic service of Ukraine and Georgia, the formation of the policy of historical memory, with the aim of honoring anniversaries of events related to important aspects of the Georgian Consulate’s activity in Odessa.

Keywords: *Odessa, Georgian democratic Republic, Consulate.*

Україну й Грузію пов’язують стабільні тісні та дружні взаємини на всіх можливих рівнях: соціально-економічному, культурному, духовному, державно-політичному. Інтегруючим чинником цих відносин була та є дипломатія. Історія дипломатичних взаємин між Україною та Грузією, на відміну від згаданих напрямків, є досить недовгою, що пояснюється тривалими перервами у державотворчому процесі цих країн та народів. Історія дипломатичних відносин Грузії та України на сьогодні є мало вивченою, що визначає наукову актуальність заявленої у цій статті теми дослідження. Історіографічна база нашої теми є вкрай вузькою та обме-

жується лише незначними констатуючими згадками¹. З іншого боку, актуальність теми зумовлена й також її громадським звучанням: Україна та Грузія сьогодні переживають складні часи боротьби за збереження власного суверенітету в умовах окупації частини своєї території російським агресором, що підсилює інтерес до історичного досвіду та витоків сучасного стану. Це зближує обидві держави та підвищує шанси на успішне подолання ними спільних проблем. Метою цієї статті є дослідження діяльності в Одесі консульства Грузії у 1918–1921 рр., спираючись на методологію позитивізму.

26 травня 1918 р. у Грузії проголошено незалежну державу — Грузинську Демократичну республіку. Це створило принципово нові умови для розвитку грузинської консолідації не лише на території Грузії, але й у грузинських діаспорних центрах, зокрема, на території Південної України.

У серпні 1918 р. із Тбілісі до Києва вирушила дипломатична місія Грузії на чолі з Віктором Васильовичем Тевзая, членом грузинського парламенту, юристом за освітою. Мета місії полягала у встановленні дипломатичних, торговельно-економічних та культурних відносин з Українською Народною Республікою. На початку вересня 1918 р. у Києві, після переговорів з урядом, почало функціонувати дипломатичне представництво Грузії. Послом призначений В. Тевзая, його заступником — Д. Вачейшвілі. В. Тевзая уклав із українським урядом кілька міждержавних договорів політичного та економічного (торгівельного та фінансового) характеру². Одеса була важливим дипломатичним центром у зв'язку з регулярним відвідуванням міста іноземними дипломатами. У липні 1918 р. Одесу відвідав Д. Вачейшвілі³. У лютому 1919 р. проїздом із Вінниці у Тбілісі через Одесу проїхало українське посольство в Грузії з 19 осіб на чолі з Л. Лісняком⁴.

Перші згадки про плани заснування Грузинського консульства в Одесі з'явилися в одеській пресі ще на початку липня 1918 р.⁵ Генеральне консульство Грузії в Одесі було засновано 11 вересня 1918 р., проте розгорнуло реальну діяльність від жовтня. Головні завдання консульства полягали в наданні допомоги військовополоненим грузинам та представникам інших національностей, а також у налагодженні торговельних відносин між Україною та Грузією. У віданні консульства була не лише Одеса, але й Одеська округа. Тимчасово консульство розмістилось на етапному грузинському пункті на Польській вулиці, 3⁶. Першою адресою консульства від листопада 1918 р. по лютий 1919 р. було приміщення на вулиці Гоголя 15. Від лютого по вересень 1919 р. Грузинське консульство розташовувалося на вулиці Садова, 4.

Виконувачем обов'язків Генерального консула Грузії в Одесі був призначений випускник юридичного факультету Новоросійського університету Овсій Іларіонович Ушверідзе (1884 — близько 1960 р.)⁷.

Серед інших співробітників консульства у джерелах згадується В. Жоржоліані та Лука Селівановіч Муджирі. Останній іноді виконував обов'язки генерального консула. Розпорядженням республіки Грузії при Грузинському Генеральному консульстві в Одесі у січні 1919 р. було засновано особливу економічну раду, яка мала керувати всіма справами з товарообміну з Грузією і транспортуванням вантажу. Економічна рада видавала довідки і відомості бажаючим налагодити торговельні відносини з Грузією⁸. Для керівництва цим відділом наприкінці січня 1919 р. з Києва до Одеси приїхав член економічної ради при Грузинському посольстві Матвій Іванович Скобелев (1885–1938)⁹. Він був дуже помітною фігурою у суспільно-політичному житті Російської імперії початку ХХ ст., соціал-демократом, учасником революції 1905 р., політичним емігрантом. З 1912 р. був депутатом четвертої Державної Думи від російського населення Закавказзя. У травні–вересні 1917 р. був міністром праці Тимчасового уряду, тісно співпрацював з І.Г. Церетелі. 5 січня 1918 р. на засіданні Установчих Зборів М. Скобелев як депутат від Закавказзя різко засудив комунізм-більшовизм.

На початку березня економічним радником при грузинському консульстві був призначений вже неодноразово згаданий С. Аваліані¹⁰. У серпні 1919 р. серед співробітників консульства згадується його перший секретар Г.А. Меферт¹¹. З квітня по серпень 1919 р. до складу консульства входив уже згаданий В. Тевзая, який очолював грузинську дипломатичну місію і планував лише проїхати через Одесу, але у зв'язку зі встановленням влади комуністів, був змушений затриматися у причорноморському місті на чотири місяці. Генеральне консульство Грузії в Одесі прагнуло налагодити економічні зв'язки між Одесою та Грузією. З цією метою були усунені формальності на Одеській митниці для товарів з Грузії¹², та отримано дозвіл від британського командування на вивезення з Херсонського району для Грузії 100 тис. пудів борошна¹³.

Вагомими були досягнення Грузинського Генерального консульства в Одесі у справі захисту прав громадян Грузії. Консульство забезпечувало всіх бажаючих візами на проїзд до Грузії¹⁴. О. Ушверідзе прагнув захистити громадян Грузії від служби в інших арміях, забезпечити транспортування тисяч грузинів до себе на Батьківщину, нагодувати й обігріти тих, хто перебував в Одесі. З цією метою було засновано благодійну їдальню. Про досягнення консульства свідчить такий конкретний випадок. У березні 1919 р. консульство домоглося від Одеської міської управи видачі грошової допомоги громадянину Грузії, міщанину Кутаїської гу-

бернії, члену правоохоронної дружини, Діонісію Белошвілі, який втратив ліву руку внаслідок збройного зіткнення з бандитами поблизу Одеського толкучого ринку¹⁵.

Велику увагу консульство приділило налагодженню зв'язків між одеситами та населенням Грузії. У лютому 1919 р. до Одеси приїхав представник грузинського телеграфного агентства Я.І. Камський, відряджений для організації телеграфного зв'язку між Грузією та Одесою. Британське командування Одеси висловило готовність надати для цієї мети лінію індоєвропейського телеграфу¹⁶. Того ж місяця консульство організувало для зручності одеського товариства та осіб, що проживали на Кавказі, регулярну пересилку й доставку кореспонденції до Одеси за посередництва кур'єрів¹⁷.

Грузинське консульство не лише прагнуло допомогти громадянам Грузії всіх національностей, але й громадянам інших держав. У грудні 1918 р. з порту вийшов пароплав «Володимир» з 2 тисячами військово-полонених грузинів, вірменів та росіян. Цим же пароплавом Грузинське консульство відправило близько 200 уродженців Туркестану та Сибіру. Їм було надано все необхідне та забезпечено безкоштовний проїзд залізницями¹⁸.

Особливо важливою була роль Грузинського консульства в період панування комуністів в Одесі у березні–серпні 1919 р. У місті були закриті всі консульства, крім Грузинського. Від'їжджаючи, консули поклали місію захисту прав усіх громадян іноземних держав на О. Ушверідзе як голову консульської ради. В умовах кривавого терору, О. Ушверідзе та його колегам вдалося врятувати життя багатьох людей різних національностей. Так, завдяки главі дипломатичної місії і В. Тевзая були звільнені професори С. Вілінський, О. Доброклонський, М. Ренненкамф, С. Груздев, О. Клітін, О. Щербаков та низка відомих судових діячів. Професор С. Вілінський згадував про О. Ушверідзе: «Ця людина разів десять на день обходила камери, цікавлячись долею кожного ув'язненого і надаючи найширшу підтримку, домовляючись з можновладцями, і в результаті дуже багато хто був звільнений»¹⁹.

Після вигнання більшовиків О. Ушверідзе влаштував благодійну виставу в Драматичному театрі, в якій погодились взяти участь Іза Кремер, Полякова, Полонська, Самбірська, Баратов, Василь Вронський, Залевський, Дніпрова, Селявін, Соболющikov-Самарін, Чернов, Михайло Цесевич, Юровський та інші. Вистава не відбулась у зв'язку з ліквідацією консульства. Найтісніше з іноземних представників О. Ушверідзе співпрацював з французьким консулом Лонтъє, пані Гюбір, греком Павліді, італійцем Бассо, поляком Греком та представником німецького Червоного Хреста доктором Гюбе.

Найбільш гострою наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. була проблема грузинсько-вірменських відносин у зв'язку з військовим конфліктом між Грузією та Вірменією. Заява Грузинського прес-бюро із засудженням позиції Вірменії викликала протест вірменського консула в Одесі²⁰. Однак, вже в лютому 1919 р. взаємини між консульствами обох держав в Одесі нормалізувалися. У вірменському консульстві відбувся дипломатичний сніданок для грузинських дипломатів, на якому звучали виключно примирливі заяви²¹.

Непросто склалися відносини О. Ушверідзе з азербайджанськими колегами. У донесенні міністру закордонних справ Азербайджану М.Ю. Джафарову 12 липня 1919 р. дипломатичний представник Азербайджанської Республіки в Україні М.Ю. Везіров згадував про свій візит до О. Ушверідзе: «Он меня принял очень радушно. Говорили о грузинско-мусульманской дружбе, об общих интересах и тут же, переступив границы официального визита, начали вести деловые разговоры, и я поручил защиту интересов наших граждан грузинскому консулу... Инициатива в деле отправки представителей и граждан исходила от грузинского консульства, ибо они находились в контакте с большевиками, совместно устанавливали правила и порядок посадки на пароход». Щоправда, М. Везіров залишився незадоволеним тим, що азербайджанським громадянам довелося довго чекати (кілька годин) відправлення на Батьківщину, тоді як представників інших держав відправили раніше, і звинуватив грузинського консула в нетактовності. Відчувається емоційна упередженість цих звинувачень, адже зрозумілим є бажання О. Ушверідзе насамперед задовольнити інтереси великих держав, від яких залежала вся доля Грузії²².

У серпні 1919 р. О. Ушверідзе надіслав ноту від імені грузинського уряду більшовикам із засудженням їхніх репресій по відношенню до Грузинського посольства у Москві²³.

Єдиною владою, з якою О. Ушверідзе жодним чином не вдалося домовитися, були російські війська генерала А. Денікіна («білогвардійці»). Вже у березні 1919 р. градоначальник Одеси О. Санніков закриття Грузинське консульство, але О. Ушверідзе апелював до британського та французького командування, і права консульства були відновлені. Своє негативне ставлення до Генерального консульства Грузії та власне країни лідери цієї військово-політичної сили сформулювали досить чітко. Градоначальник Одеси генерал М. Шилінг наголосив: «Жодних відносин з Грузією ми не маємо. Консула їй мати не дозволено». Під час візиту до Одеси А. Денікін похвалив вірмен за вірність Росії і дорікнув за зраду грузинам та азербайджанцям²⁴.

Таким чином, 18 серпня 1919 р. М. Шилінг видав наказ про закриття Генерального консульства Грузії в Одесі. Після цього в одній із провідних

одеських газет з'явилась єдина в історії Південної України XIX — на початку XX ст. різко антигрузинська стаття зі схваленням вигнання О. Ушверідзе²⁵. Як приватній особі О. Ушверідзе було дозволено залишитись в Одесі, але він гордо відкинув цю пропозицію. Навіть після закриття консульства О. Ушверідзе відправив британському комісарові Закавказзя, міністерству закордонних справ Грузії, А. Денікіну та французькому командуванню протест з приводу арешту росіянами грузинського пароплава «Брати Феофанія» та складного становища грузинських біженців в Одесі²⁶.

11 вересня 1919 р. члени Грузинського консульства разом з близько 200 грузинськими громадянами, серед них 100 військовополонених, які перебували досі на грузинському етапному пункті, виїхали до Грузії на спеціально зафрахтованому для них моторно-вітрильному судні. Його власник у вигляді компенсації отримав право придбати на Кавказі за нормальними цінами і доставити до Одеси 1500 пудів гасу та масла. Від'їжджаючи з Одеси, О. Ушверідзе зазначив, що він «не мислить Одеси, що настільки зацікавлена у взаєминах з Грузією і настільки тісно пов'язана з нею, без представництва Грузії. Грузія набагато менше зацікавлена у постійних взаєминах з Південною Росією, ніж навпаки. Переважну кількість наших військовополонених ми вже відправили на Батьківщину. У Грузії величезні запаси гасу, дров, які можна експортувати морем до Одеси, цукрова і мануфактурна промисловість. Іноземна валюта набагато дешевша в нас, ніж у Одесі. Ми випускаємо гроші тільки під забезпечення певних природних багатств, марганцева промисловість обіцяє Грузії незліченні багатства. У нас немає ґрунту для більшовизму, уряд спирається на широкі верстви населення»²⁷. Ще більш оптимістичним, але, як показала вся подальша історія, і нереалістичним, було зауваження В. Тевзя про те, що грузинська та російська демократії легко знайдуть спільну мову²⁸.

Процедура закриття консульства і від'їзд консула супроводжувались сплеском позитивних почуттів до Грузії з боку багатьох одеситів. О. Ушверідзе щодня відвідували численні депутації різних громадських, національних груп і організацій: від польської колонії на чолі з ксьондзом Кухарським, вірменської колонії, союзу німців-колоністів Чорноморського краю, місцевої німецької та естонської колоній, Союзу службовців громадських і державних установ Одеси та Херсонської губернії. В усній та письмовій формі вони висловлювали подяку за порятунок їхніх співвітчизників, колег, друзів і родичів. Єпископ Олексій дякував «героям духу — грузинам, кращим братам по вірі» за порятунок священників від більшовиків²⁹. Тимчасовий президент французького благодійного товариства Лонтьє від імені французької колонії висловлював подяку О. Ушве-

рідзе за те, що він поставився до французьких громадян з терпінням і дбайливістю: «Грузинський консул і його дійсні співробітники можуть бути впевнені, що кожен раз, коли моїм співвітчизникам доведеться говорити про політичні події, свідками яких вони були, імена консула і його співробітників будуть у всіх на устах і будуть супроводжуватися щирою вдячністю, що йде від чистого серця»³⁰. Напередодні від'їзду членів консульства відбулося вшанування О. Ушверідзе групою одеських іноземних та місцевих громадських діячів. Вони наголосили на його заслугах, про які було повідомлено урядам Антанти. Від місцевого французького командування О. Ушверідзе отримав листа подяки.

Через три місяці О. Ушверідзе повернувся до Одеси. Його вітали як діяча, популярного в місцевих громадських, особливо іноземних колах³¹. У січні 1920 р. — лютому 1921 р. він очолював «Особливу економічну місію Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії». Членами місії крім О. Ушверідзе були його заступник полковник Олексій Бахвовіч Хвітія, капітан пароплава «Брати Феофанія» Василь Максимович Жоржоліані, начальник охорони при місії Лука Селівановіч Муджирі, Василь Давидович Думбадзе. У жовтні 1920 р. до складу місії був включений інженер, громадянин Грузії Марк Йосипович Рабинович та лікар Андрій Іларіонович Ушверідзе, ймовірно, брат Євсея Іларіоновича. Газети також називали членами місії адмірала князя Чавчавадзе та полковника Чавчавадзе.

В Одесі О. Ушверідзе обговорив питання одесько-грузинського товарообміну з градоначальником та британським консулом³². В інтерв'ю він висловив стурбованість важким становищем грузинських біженців і полонених, які залишилися в Одесі. Він планував просити одного з місцевих консулів прийняти на себе захист грузинів та відбір бажаючих виїхати до Грузії³³.

О. Ушверідзе та його колеги продовжували виконувати інформаційну місію. В умовах антигрузинської пропаганди він відкидав звинувачення в агресивності Грузії, заявляючи, що «ми далекі від агресивності, але будь-які посягання на нашу незалежність зустрінуть відсіч. Ми проти більшовизму. Їхній шлях лежить до Азії, ми свої погляди звертаємо у бік Європи. Грузія поверне собі положення брам, що з'єднують Європу з Азією. Для захисту своєї Батьківщини весь грузинський народ не на словах, а на ділі, як одна людина піде проти тих, хто зазіхає на нашу незалежність»³⁴. Також він пообіцяв, що грузинський уряд прихистить усіх бажаючих представників інтелігенції³⁵.

Головними цілями місії в Одесі було встановлення торговельно-економічних відносин, захист прав грузинських громадян і повернення Грузії пароплава «Брати Феофанія», який був затриманий в одеському

порту спочатку денікінцями, а потім і більшовиками. О. Ушверідзе писав, що цей пароплав поглинув стільки коштів і праці грузинських дипломатів, що він втратив матеріальне значення. Однак, «питання принципу і Державної гідності вимагають, щоб пароплав, який прибув сюди під нашим прапором, повернувся би під ним же у свій вихідний порт Поті»³⁶. Проте завдання місії були паралізовані інвазією комуністів до Грузії. У результаті поїздки членів місії влітку 1920 р. до Харкова та зустрічі там з Х. Раковським комуністи погодилися на звільнення пароплаву. Більше того, було прийнято рішення влаштувати урочисті проводи від'їжджаючим на пароплаві грузинським дипломатам. Однак у серпні 1920 р. більшовики знову вдалися до репресивних дій: припинили визнавати грузинське громадянство, громадяни Грузії почали призиватися на військову службу, нести трудову повинність, їм забороняли повертатися до Грузії. І все ж останній виявлений документ від 28 лютого 1921 р. про діяльність грузинської місії в Одесі свідчить про те, що О. Ушверідзе і його товаришам навіть за таких складних умов вдалося домогтися повернення консульської будівлі на Садовій вулиці. Після укладення мирного договору між Грузією та УРСР О. Ушверідзе просив дозволу на підняття грузинського прапора над цією будівлею. Безумовно, ці успіхи були зведені нанівець після комуністичної окупації Грузії.

Існування грузинського консульства у 1918–1921 роках в Одесі заклало міцні ідеологічно-символічні основи під вже модерне аналогічне явище — заснування у 1998 р. новітнього Генерального консульства Грузії в Одесі.

Хоча в тогочасній пресі відкриття консульства сприймалось як абсолютно новий факт в історії українсько-грузинських відносин, фактично цей акт був відновленням Грузинського консульства та місії в Одесі 1918–1921 років. Справу О. Ушверідзе гідно продовжили грузинські консули в Одесі Тенгіз Сергійович Джанджгава, Георгій Давидович Дзнеладзе, Георгій Рєвазович Джапарідзе, Зураб Сергійович Маршанія, Зураб Георгійович Квачадзе, Теймураз Тимурович Нішніанідзе, Манучар Борисович Цоцонава. Не слід забувати і про факт існування у 2002–2011 роках Почесного консульства Грузії в Ялті на чолі з директором Ялтинського відділення Кримської державної філармонії, заслуженим працівником культури України та Грузії, лауреатом Державної премії АРК, почесним громадянином Криму Елгуджа Григоровичем Кєпуладзе.

Отже, заснування Грузинського консульства в Одесі було зумовлено тривалим процесом існування грузинської громади у цьому місті, символом чого було призначення одесита О. Ушверідзе генеральним консулом; в існуванні консульства спостерігаються етапи: вересень 1918 р. — березень 1919 р. — налагодження роботи консульства, перевага діяль-

ності, спрямованої на транспортне посередництво колишнім солдатам і біженцям та економічне співробітництво; березень–серпень 1919 р. — діяльність в екстремальних умовах комуністичного терору, допомога ув'язненим; вересень 1919 р. — січень 1920 р. — перерва в існуванні консульства, що було закрито прихильниками відновлення Російської імперії; січень 1920 р. — лютий 1921 р. — робота в Одесі «Особливої економічної місії Грузинської демократичної республіки на Півдні Росії та в Румунії», що фактично було формою діяльності відновленого консульства. Подальші студії цієї теми мають розгортатися в напрямку розширення джерельної бази, вивчення російських та грузинських архівосховищ, приватних, родинних зібрань, де передусім мають міститися цінні джерела для додаткового розкриття теми.

¹ *Киладзе С.* Україна — Грузія. Неизвестные страницы истории дипломатии. Хроніка — 2000: Укр. культурол. альм.: Україна. Грузія. Київ, 2002. Вип. 47–48. URL: <http://i023.radikal.ru/0907/09/0281dcbf0936t.jpg>; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік: дис. ... док. іст. наук: 07. 00. 02. Київ, 1995. 189 с.; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. Київ, 2002. 397 с.

² *Бежуашвілі А.* Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років. Хроніка — 2000–2002. Вип. 47–48. С. 20–24.

³ Что происходит на Кавказе. Одесские новости. 1918. 9 июля.

⁴ Украинская дипломатическая миссия в Грузию. Одесский листок. 1919. 8 февраля.

⁵ Грузинские консульства на Украине. Одесские новости. 1918. 4 июля.

⁶ Генеральное консульство Грузии в Одессе. Одесский листок. 1918. 17 сентября; В Грузинском консульстве. Одесский листок. 1918. 4 октября.

⁷ Грузинский консул в Одессе. Одесские новости. 1918. 8 октября. Див. більше біографічних фактів про О.І. Ушверідзе у нашій статті: *Музичко О.* Перший грузинський консул в Одесі Овсій Іларіонович Ушверідзе: толерантність як принцип дипломатії. Південний Захід. Одесика. Вип. 21. 2016. С. 224–241.

⁸ Товарообмен с Грузией. Одесский листок. 1919. 11 января.

⁹ Приезд М.И. Скобелева. Одесский листок. 1919. 25 января.

¹⁰ В грузинском консульстве. Одесский листок. 1919. 9 марта.

¹¹ Защита интересов иностранцев. Одесский листок. 1919. 15 августа.

¹² Торговые отношения между Грузией и Украиной. Одесский листок. 1918. 24 сентября.

¹³ Мука для Грузии. Одесские новости. 1919. 29 января.

¹⁴ Учет военнообязанных и не-украинцы. Одесские новости. 1918. 31 октября; Отъезд военнослужащих, уроженцев Кавказа. Одесские новости. 1918. 21 декабря; Въезд в Грузию. Одесские новости. 1919. 26 января; В Грузинском консульстве. Одесские новости. 1919. 20, 30 августа.

¹⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 16, оп. 95, спр. 377.

¹⁶ Телеграфная связь с Грузией. Одесский листок. 1919. 6 февраля.

¹⁷ Корреспонденция на Кавказ. Одесские новости. 1919. 15 февраля.

- ¹⁸ От грузинского консульства и миссии Армении. Одесские новости. 1918. 29 декабря.
- ¹⁹ Одесский листок. 1919. сентября.
- ²⁰ Правда об армяно-грузинском конфликте. Пресс-бюро при грузинском консульстве в Одессе. Одесские новости. 1919. 18 января; Протест армянского консула. Одесские новости. 1919. 22 января.
- ²¹ Армяно-грузинские взаимоотношения. Одесские новости. 1919. 1 февраля.
- ²² Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998. С. 250.
- ²³ Нота грузинского правительсва Совнаркому. Одесский листок. 1919. 15 августа.
- ²⁴ Беседа с генералом И.Н. Шиллингом. Одесский листок. 1919. 5 сентября; Деникин в Одессе. Одесские новости. 1919. 26 ноября.
- ²⁵ Бенони Н.С. Грузинская «виза». Южное слово. 1919. 4 сентября.
- ²⁶ Протест грузинского консула. Одесские новости. 1919. 30 августа.
- ²⁷ К ликвидации грузинского консульства. Одесские новости. 1919. 23 августа.
- ²⁸ Положение Грузии. Одесский листок. 1919. 29 августа.
- ²⁹ Благодарность епископа. Одесские новости. 1919. 23 августа.
- ³⁰ Одесские новости. 1919. 24 августа.
- ³¹ Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января.
- ³² Грузинский консул Ушверидзе у генерала И.Н. Шиллинга. Одесские новости. 1920. 17 января.
- ³³ Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января; Ушверидзе Е. Грузинская миссия в порту. Одесские новости. 1920. 21 января.
- ³⁴ Грузия против большевиков. Одесский листок. 1920. 24 января; Грузия и нынешний момент. Одесские новости. 1920. 14 января.
- ³⁵ Гостеприимство Грузии. Одесские новости. 1920. 21 января.
- ³⁶ ДАОО, ф. Р-599, оп. 3, спр. 2.

REFERENCES

1. Armyano-gruzinskie vzaimootnosheniya. (1919). *Odesskie novosti*, 1 fevralya [in Russian].
2. *Azerbajdzhanskaya Demokraticeskaya Respublika. Vneshnyaya politika. (Dokumenty i materialy)*. (1998). Baku [in Russian].
3. Benoni, N.S. (1919). Gruzinskaya viza. *Yuzhnoe slovo*, 4 sentyabrya [in Russian].
4. Beseda s generalom I.N. Shillingom. (1919). *Odesskij listok*, 5 sentyabrya [in Russian].
5. Blagodarnost' episkopa. (1919). *Odesskie novosti*, 23 avgusta [in Russian].
6. Chto proisxodit na Kavkaze. (1918). *Odesskie novosti*, 9 iyulya [in Russian].
7. Denikin v Odesse. (1919). *Odesskie novosti*, 26 noyabrya [in Russian].
8. General'noe konsul'stvo Gruzii v Odesse. (1918). *Odesskij listok*, 17 sentyabrya [in Russian].
9. Gostepriimstvo Gruzii. (1920). *Odesskie novosti*, 21 yanvarya [in Russian].
10. Gruzinskie konsul'stva na Ukraine. (1918). *Odesskie novosti*, 4 iyulya [in Russian].
11. Gruzinskij konsul Ushveridze u generala I.N. Shillinga. (1920). *Odesskie novosti*, 17 yanvarya [in Russian].
12. Gruzinskij konsul v Odesse. (1918). *Odesskie novosti*, 8 oktyabrya [in Russian].
13. Gruziya i nyneshnij moment. (1920). *Odesskie novosti*, 14 yanvarya [in Russian].
14. Gruziya protiv bol'shevikov. (1920). *Odesskij listok*, 24 yanvarya [in Russian].

15. Kilidze S. (2002). Ukraina — Gruzija. Neizvestnye stranicy istorii diplomatii. *Khronika 2000: Ukr. kul'torol. al'm.: Ukraïna. Gruzija*. Kyiv [in Russian].
16. K likvidacii gruzinskogo konsul'stva. (1919). *Odesskie novosti*, 23 avgusta [in Russian].
17. Korrespondenciya na Kavkaz. (1919). *Odesskie novosti*, 15 fevralya [in Russian].
18. Matviienko, V.M. (2002). *Ukrains'ka dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimpers'koi Rosii*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Muka dlya Gruzii (1919). *Odesskie novosti*, 29 yanvarya [in Russian].
20. Muzychko, O. (2016). Pershij gruzins'kij konsul v Odesi Ovsij Ilarionovich Ushveridze: tolerantnist' yak princip diplomatii. *Pivdennij Zaxid. Odesyka*, 21, 224–241 [in Ukrainian].
21. Nota gruzinskogo pravitel'sva Sovnarkomu. (1919). *Odesskij listok*, 15 avgusta [in Russian].
22. *Odesskie novosti*. (1919). 24 avgusta [in Russian].
23. *Odesskij listok*. (1919). 4 sentyabrya [in Russian].
24. Ot gruzinskogo konsul'stva i missii Armenii. (1918). *Odesskie novosti*, 29 dekabrya [in Russian].
25. Ot'ezd voennosluzhashhix, urohencev Kavkaza. (1918). *Odesskie novosti*, 21 dekabrya [in Russian].
26. Polozhenie Gruzii. (1919). *Odesskij listok*, 29 avgusta [in Russian].
27. Pravda ob armyano-gruzinskom konflikte. Press-byuro pri gruzinskom konsul'stve v Odesse. (1919). *Odesskie novosti*, 18 yanvarya [in Russian].
28. Priezd M.I. (1919). Skobeleva. *Odesskij listok*, 25 yanvarya [in Russian].
29. Protest armyanskogo konsula. (1919). *Odesskie novosti*, 22 yanvarya [in Russian].
30. Protest gruzinskogo konsula. (1919). *Odesskie novosti*, 30 avgusta [in Russian].
31. Telegrafnaya svyaz' s Gruziej. (1919). *Odesskij listok*, 6 fevralya [in Russian].
32. Torgovye otnosheniya mezhdru Gruziej i Ukrainoj. (1918). *Odesskij listok*. 24 sentyabrya [in Russian].
33. Tovarobmen s Gruziej. (1919). *Odesskij listok*, 11 yanvarya [in Russian].
34. Uchet voennoobyazannyx i ne-ukraincy. (1918). *Odesskie novosti*, 31 oktyabrya [in Russian].
35. Ukrainskaya diplomaticheskaya missiya v Gruziju. (1919). *Odesskij listok*, 18 fevralya [in Russian].
36. Ushveridze, E. (1920). Gruzinskaya missiya. V portu. *Odesskie novosti*, 21 yanvarya [in Russian].
37. V Gruzinskom konsul'stve. (1919). *Odesskie novosti*, 20, 30 avgusta [in Russian].
38. V Gruzinskom konsul'stve. (1918). *Odesskij listok*, 4 oktyabrya [in Russian].
39. V gruzinskom konsul'stve. (1919). *Odesskij listok*, 9 marta [in Russian].
40. V'ezd v Gruziju. (1919). *Odesskie novosti*, 26 yanvarya [in Russian].
41. Zaruda, T.V. (1995). Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu Ukrains'koi Derzhavy. 1918 rik. *Ph.D. thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
42. Zashhita insteresov inostrancev. (1919). *Odesskij listok*, 15 avgusta [in Russian].